

Н. Н. ПЛЮЩ
СЛОВО У МОВІ І МОВЛЕННІ
(явище мовленнєвої енантіосемії)

Однією з форм проявів змінності лексичної системи є здатність слів до семантичного варіювання. З особливою силою свобода семантичного варіювання виявляється в словах на рівні їх мовленнєвої реалізації, оскільки слова у мовленні живуть, наповнюються ще й тим змістом, який зумовлюється ситуацією мовлення та особою мовця. Візьмемо для прикладу слово *весело*. Лексичне значення його — вираження позитивного ставлення мовця до предмета розмови. Проте таким (тобто позитивним) цей лексичний зміст буде лише при його відповідній просодичній організації (інтонації нейтральної констатації, радості, захоплення). У цьому випадку слово *весело* вимовляється у прискореному темпі, спад тону відбувається на високому регістрі. Якщо ж це саме слово вимовити з іншим інтонаційним контуром — інтонацією обурення, презирства (у сповільненому темпі, з висхідно-спадним тоном — спад тону відбувається на низькому регістрі), то лексичний зміст його зміниться на протилежний. Лексичне значення та інтонаційний контур тут вступають у суперечність. Ця суперечність допомагає слухачеві зрозуміти, що слово не повинно сприйматися в його прямому значенні.

Явище розщеплення значень в одному слові на протилежні вже давно привернуло увагу дослідників. Ще у 1883 р. вийшла праця В. І. Шерцеля «Про слова з протилежними значеннями (або про так звану енантіосемію)», де це явище й дістало назву *енантіосемія*, тобто внутрішня антонімія.

І чи не це явище мав на увазі О. О. Потебня, коли зазначав, що «в нашій мові тон відіграє дуже важливу роль і нерідко змінює її смисл» (Потебня А. Мысль и язык. — Харьков, 1913. — С. 74).

Аналіз даного явища знаходимо і в працях радянських вчених: Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, Р. А. Будагова, М. М. Шанського. Вони по-різному кваліфікують його, розглядаючи то як різновид антонімії, то як різновид омонімії. В. В. Виноградов, зокрема, виділив слова з внутрішньою антонімією в окрему групу слів і назвав їх омо-антонімами.

Енантіосемія розвивається в слові, коли поряд із старою семантикою в ньому розвивається нова. Такий історичний розвиток семантичної структури відбувався, наприклад, у слові *слава*, в якому поряд із основним значенням «визнання заслуг, загальне схвалення» розвинулося протилежне — «осуд, ганьба». Загалом же історичний розвиток значень у слові призводить до появи в ньому протилежного значення досить рідко. На противагу такій енантіосемії (назвемо її історичною) мовленнєва енантіосемія, тобто така, показником якої виступає інтонація, у сучасній мові набагато продуктивніша. Вона надає мові більшої виразності, емоційності, несе в собі великий стилістичний потенціал, особливо продуктивна у розмовному та художньому стилях.

Найбільшу здатність до розвитку мовленнєвої енантіосемії мають слова, що виражають ставлення мовця до предмета розмови, суб'єктивну оцінку повідомлюваного. Це і слова, що позначають емоції (*радість, щастя, страшно, весело*), і слова, що позначають узагальнену оцінку (*добре, гарно, красиво*), і модальні слова, у яких розрізнявачем антонімічних значень виступає інтонаційна структура. При цьому необхідною умовою розвитку мовленнєвої енантіосемії є наявність суперечності між прямим значенням слова і значенням інтонації, з якою це слово вимовляється. Іншими словами, енантіосемія слова виникає тоді, коли його позитивний лексичний зміст стикається з негативним інтонаційним змістом і навпаки.

Звернімося ще до прикладів. Так, у відповідь на чиєсь зауваження «Розумний хлопець» можна повторити слово *розумний*, вимовивши його з нейтральним тембром, зі спадним тоном, що сприймається як констатація позитивної риси людини. Тобто слово *розумний* виступатиме у своєму прямому значенні. Розбіжності між лексичним та інтонаційним смислом у даному випадку немає. Якщо ж це саме слово вимовити з висхідно-спадним тоном разом із сповільненням темпу вимови та заміною тембру (дрижанням голосу), тобто з інтонацією зневаги, презирства, то слово набуде протилежного значення. У цьому випадку

лексичний смисл суперечить інтонаційному.

Прикладів смислової суперечності між лексикою та інтонацією в українській мові можна навести багато. Всі вони переконують у тому, що дотримання правильної інтонації забезпечує не тільки виразність мовлення, але й правильне розуміння змісту сказаного. Як зазначав Л. В. Щерба, «письмова наша нотація вкрай недосконала, і багато що залишається не позначеним, отже, багато що в тексті можна вимовляти, а тим самим і розуміти по-різному, і потрібні велика досвідченість, літературна начитаність і тонке знання мови, для того щоб правильно вимовляти текст, або, що те ж саме, правильно розуміти задум автора» (Щерба Л. В. Опыты лингвистического толкования стихотворений. — М., 1957. — С. 31).